

Nadesłano 11.03.2014 r.; zaakceptowano 29.11.2014 r.

SZTOLNIA KSIĄŻĘCA W ŻŁOTYM STOKU

Dariusz WÓJCIK¹
Krzysztof KRZYŻANOWSKI¹
Marek FURMANKIEWICZ²

¹ Niezależni badacze, dziennikarze i eksploratorzy, współpracownicy miesięcznika ODKRYWCA (odkrywca.pl) oraz SUDETY (www.sudety.ig.pl).

² Katedra Gospodarki Przestrzennej, Uniwersytet Przyrodniczy we Wrocławiu.

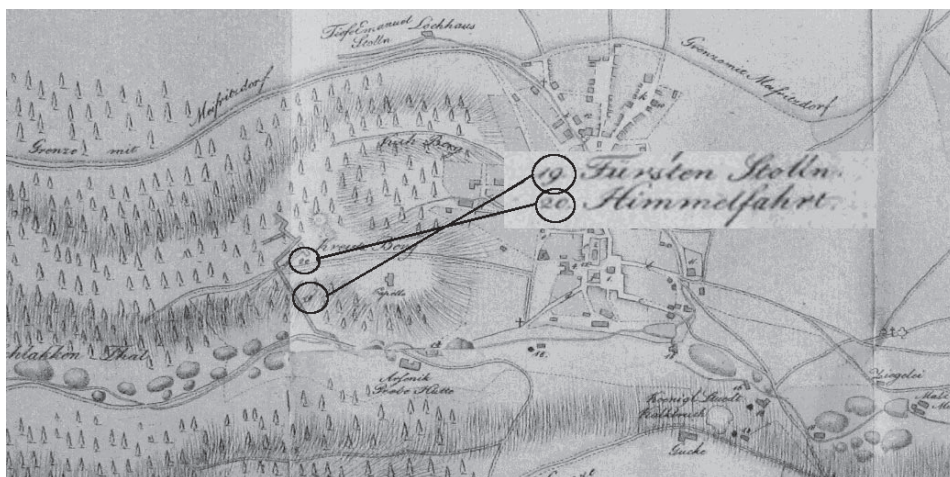
historia górnictwa, sztolnia odwadniająca, Sztolnia Książęca, Żłoty Stok

W artykule omówiono historię i aktualny stan zachowania sztolni odwadniającej Książęcej (*Fürstenstollen*) w Polu Góry Krzyżowej koło Żłotego Stoku. Autorzy przedstawiają szczegółowo historię drążenia i wykorzystania sztolni na podstawie dostępnej literatury, archiwalnych materiałów kartograficznych i zachowanych dokumentów dotyczących funkcjonowania kopalni. Omówiono historyczne zmiany funkcji sztolni oraz aktualny stan zachowania wyrobiska na podstawie współczesnej inwentaryzacji obiektu.

Sztolnia powstała prawdopodobnie przed 1501 r. Odwadniała stanowiska górnicze w rejonie szybu *Himmelfahrt* (po 1945 r. nazwanym Wniebowzięcie). W późniejszym okresie eksploatowano w niej także niewielkie złoża rudy. W 1802 r. miała ona około 0,5 km długości. Po wydrążeniu głębiej położonych poziomów kopalni *Reicher Trost* utraciła znaczenie odwadniające. Pełniła od-tąd głównie rolę wentylacyjną i pomocniczo komunikacyjną. W 1902 r. została udostępniona do zwiedzania, uzyskując funkcje turystyczne. Współcześnie dostępna jest na odcinku 207 m. Pełni funkcje turystyczne i związane z ochroną przyrody.

1. Wstęp

Omawiając historię i stan zachowania dowolnej sztolni odwadniającej należy wspomnieć o podstawowej funkcji takiego wyrobiska. Już w 1867 r. Encyklopedia Powszechna wydana nakładem Orgelbranda zawierała taki opis tego typu obiektów górniczych: „...Skoro sztolnia idzie pod ziemię, jest ona przeto także chodnikiem, lecz gdy zwykle jej przeznaczeniem jest spuszczenie wód, a zatem i osuszanie kopalni, co jest głównie jej celem (...). Sztolnia zawsze prowadzi się prawie poziomo, z bardzo małym spadkiem 1:7000 a najwięcej 1:1000 aby wody spływały należycie, ile możności w kierunku prostym (...) aby długie lata a nawet wieki przetrwała...” (Encyklopedia Powszechna..., 1867). Na Dolnym Śląsku znaj-

Ryc. 1. Lokalizacja Sztolni Książęcej (*Fürsten Stollen*) i szybu *Himmelfahrt* na mapie przeglądowej Złotego Stoku w opracowaniu Heintze'go z 1817 r. (Heintze, 1817); mapa ma nietypową orientację zachodnią

Fig. 1. The localisation of the Książęca Adit (*Fürsten Stollen*) and *Himmelfahrt* shaft on the Złoty Stok map according to Heintze (1817); the map has a non-typical western orientation

duje się wiele przykładów tego typu wyrobisk, a jednym z najbardziej znanych jest Sztolnia Książęca w Złotym Stoku (por. ryc. 1 i 2). Z racji ponad 500 lat udokumentowanej historii, kunsztu wykonania, świetnego stanu zachowania oraz łatwego dostępu, stanowi ona interesujący przykład zabytku techniki górniczej. Sztolnia jest związana z górnictwem złota i arsenu w Złotym Stoku i jego okolicach, na temat którego powstało wiele opracowań historycznych, zarówno w języku niemieckim (np. Faulhaber, 1896; Fechner, 1902; Fink, 1894; Heintze, 1817; Hoffmann, 1674; Krebs, 1915; 1916; 1917; 1918; Mihes, 1790; Steinbeck, 1827; 1857) jak i w jęz. polskim (Dziekoński, 1972; Krzyżanowski i in., 2013; Mikoś i in., 2009).

Pierwsze udokumentowane wzmianki o górnictwie w rejonie Złotego Stoku (w jęz. niemieckim *Reichenstein*) dotyczą 1273 r. (Mihes, 1790), ale wielu autorów uważa, że różnego typu prace górnicze podejmowano tu o wiele wcześniej, bo od VI–X w. (Uber, 1882; Schoder, 1933; Dziekoński, 1972). Rozwój górnictwa na tym terenie w końcu XV w. przyczynił się do nadania Złotemu Stokowi w 1483 r., przez księcia ziębicko-ząbkowickiego Henryka Starszego, ordynacji górniczej (praw miasta górniczego) opartej na prawie igławskim i kutnohorskim. W 1484 r. powstał tu urząd górniczy (Dziekoński, 1972).

Na początku XVI w. nastąpił gwałtowny rozwój górnictwa i hutnictwa złota w Złotym Stoku. Zainwestowali tu właściciele największych europejskich domów handlowych i spółek górniczo-hutniczych. Szczególnie należy wspomnieć o wybitnym rodzie Fuggerów (Fink, 1894), którego przedstawiciele zakupili obiekty górnicze na stoku góry Haniak (*Der Hannig*). Jednak już w połowie XVI w. nastą-

Ryc. 2. Najstarszy znany plan Złotego Stoku wykonany przez Friedricha Bernharda Wernhera około 1740 r. (Wernher, 1765)

Fig. 2. The oldest known plan of Złoty Stok, made by Friedrich Bernhard Wernher around 1740 (Wernher, 1765)

pił stopniowy spadek produkcji. Komisja cesarska w 1573 r. potwierdziła upadek górnictwa (Miheš, 1790; Dziekoński, 1972).

W 1699 r. zaczęli swoją działalność Jan Schärffenberg i Jan Pavens (Krebs, 1916), którzy zauważyli możliwość rentownego wydobycia rud arsenowych. W rezultacie ich starań w 1709 r. synowie Schärffenberga uruchomili na skalę przemysłową produkcję arseniku (Steinbeck, 1857; Krebs, 1916), co pozwoliło na ponowny rozwój górnictwa w tym rejonie.

Znacząca zmiana sytuacji polityczno-gospodarczej Złotego Stoku miała miejsce po zajęciu Śląska przez Prusy. Wiązało się to z nowymi uwarunkowaniami administracyjnymi. Od 1769 r. obowiązywały nowe ordynacje górnicze (Krebs, 1918). Po ustabilizowaniu sytuacji gospodarczej od 1780 r. stale zaczęła wzrastać produkcja rud arsenu, a od 1797 r. wznowiono produkcję złota. Jednak w miarę wyczerpywania się najbogatszych złóż, w drugiej połowie XIX w., roboty górnicze stawały się coraz mniej rentowne (Dziekoński, 1972).

Korzystne zmiany dla rozwoju górnictwa miało zastosowanie przez W. Güttlera nowych, bardziej opłacalnych metod odzyskiwania złota i wykupienie przez niego w 1883 r. wszystkich terenów górniczych (Krebs, 1918). Dzięki nowym technolo-

giom kopalnie funkcjonowały do końca II wojny światowej, a także po przejęciu ich przez państwo polskie w 1945 r. (Dziekoński, 1972). W 1961 r. zakończono roboty górnicze, a w 1962 r. zakład został ostatecznie zlikwidowany ze względu na nierentowność produkcji (Salwach & Tichanowicz, 2013).

Celem niniejszej pracy jest przedstawienie historii Sztolni Książęcej oraz aktualnego stanu jej zachowania. Analizowane są historyczne zmiany jej funkcji oraz współczesne zagadnienia związane z próbami zagospodarowania turystycznego tego interesującego obiektu. Opracowanie oparto na dostępnej literaturze, materiałach Archiwum Państwowego w Katowicach i w Kamieńcu Żąbkowickim oraz inwentaryzacji obiektu, którą wykonano w styczniu 2013 r.

2. Historia Sztolni Książęcej

2.1. Od powstania do końca XVIII w.

W 1501 r., w wyroku sądu igławskiego z dnia 29 maja rozstrzygającym spór gwarków, pojawia się ważna wzmianka o obiektach górniczych położonych nad Złotym Stokiem. W *sententia definitiva* wyroku wspomniano o stanowiskach górniczych i sztolni położonej na „nowym Niebie” („*ein stollen gelegen auf dem neuen Hieml auf furstlicher genad verschaffen*”) (Wutke, 1900, s. 133): „Gdy zapoznaliśmy się ze skargą czcigodnego i znanego pana Karla von Ostrowicz i odpowiedzią czcigodnego Fricza Ruswurma, przejrzaawszy ich listy i przywileje, to informujemy Was celem zawarcia zgody na podstawie naszych spisanych praw górniczych: Ponieważ Friczowi Ruswurmowi i jego gwarectwom z książęcej łaski przydzielone zostały trzy stanowiska górnicze (dosł. Zeche, czyli działki lub pola górnicze – przyp. tłumacza) i jedna sztolnia położona na nowym Niebie (Hieml) i z rozkazu książęcego poprzez górmistrza nadane one zostały, co zgodne jest z brzmieniem waszej księgi miejskiej, dlatego czynimy takie prawo: że skoro owe stanowiska górnicze przez cały rok spoczywały niewykorzystane i opustoszałe, dlatego też Fricz Ruswurm wraz ze swymi gwarectwami *powinienen ją zgodnie z prawem zachować*” (tłum. Sobiesław Nowotny). Dziekoński (1972, s. 160, przypis 96) uważał, że opis ten dotyczy szybu nazywanego później *Himmelfahrt* i Sztolni Książęcej, choć w tym rejonie na stokach góry zlokalizowana jest także ręcznie kuta sztolnia zwana współcześnie Lisią i inne niedostępne obiekty. Przyjęcie interpretacji Dziekońskiego oznaczałoby, że Sztolnia Książęca musiała powstać jeszcze w XV w. (bo w wyroku mówi się, iż wspomniane obiekty górnicze są od roku niewykorzystane, a więc powstały przed 1500 r.).

Najprawdopodobniej omawiany obiekt od początku pełnił głównie funkcje odwadniające. Wskazują na to zarówno omawiane w pracy źródła pisane, jak i jego podstawowe cechy, typowe dla sztolni dziedzicznych:

- bicie chodnika od najniższego punktu danego obszaru górniczego, który znajdował się najczęściej nad brzegiem cieku wodnego, z uwzględnieniem ukształtowania terenu i warunków złoża,

- ukierunkowanie sztolni pod kopalnie i złoża, które miały być odwadniane (w tym wypadku pod złożami udostępnianymi szymbem *Himmelfahrt*),

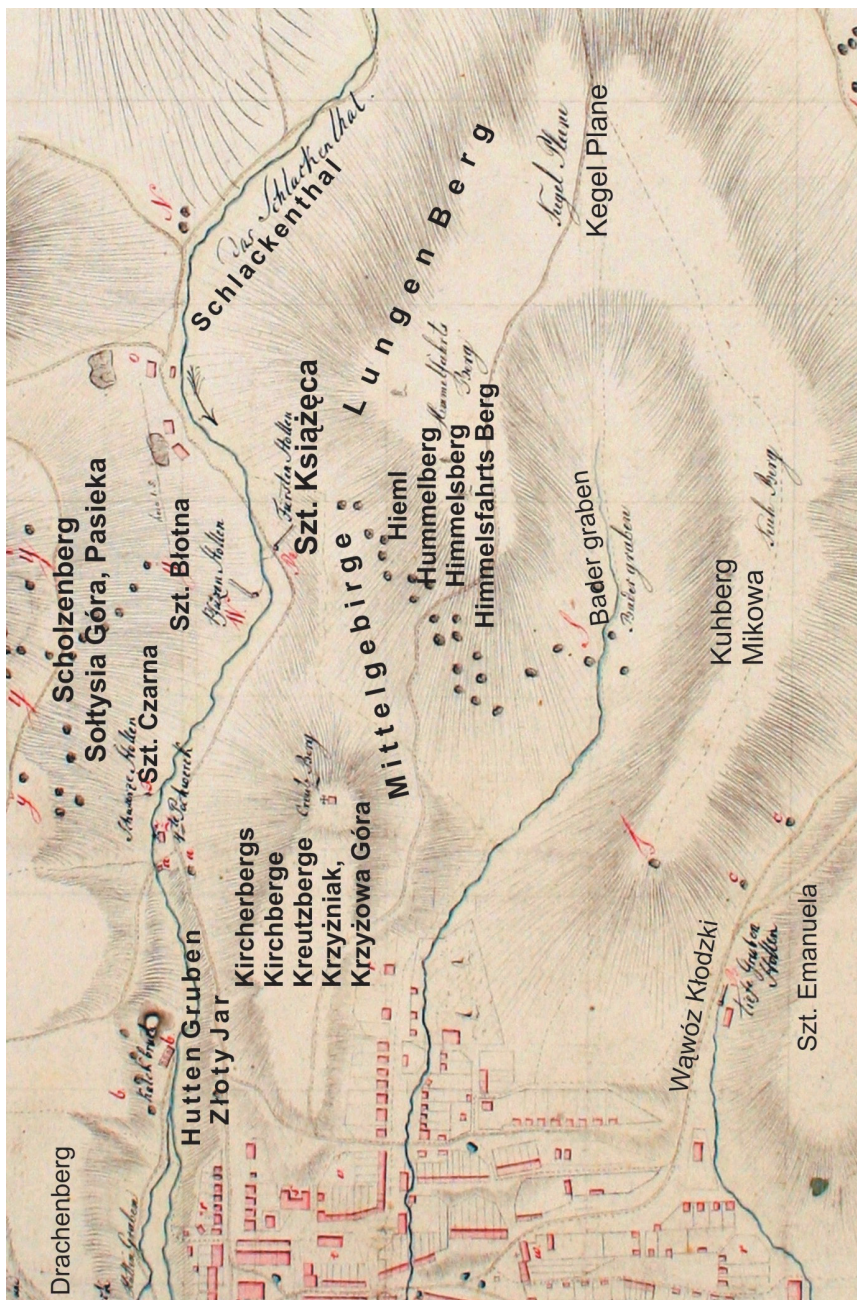
– określony spadek poziomy, wynoszący zwykle od 1 do 4 metrów wysokości na 100 metrów chodnika, który jest zachowany w Sztolni Książęcej,

– długoterminowy i opłacalny charakter inwestycji dzięki uzyskaniu statusu sztolni dziedzicznej (głębokiej), gdyż użytkownicy odwadnianych kopalń ponosili za to stałe opłaty (Krzyżanowski i in., 2013; Madziarz, 2012).

Z 1528 r. pochodzi dokument mówiący o nowej sztolni odwadniającej na działce górniczej Mateusza – *Matieschen zeche* (Wutke, 1900, s. 237). Jednak wymieniane są w nim także pola górnicze *Michel* i *Wolfgang*, które wg spisu z 1559 r. znajdowały się na polu Złotego Osła (Heintze, 1817, s. 19–21), stąd można sądzić, iż informacja ta nie dotyczy Sztolni Książęcej, jak przypuszczał Dziekoński (1972). Kolejna wzmianka, która może odnosić się do analizowanego obiektu, przytaczana jest w *Codex Diplomaticus Silesiae* za aktami miejskimi Złotego Stoku i pochodzi z 10.3.1538 r. (Wutke, 1901, s. 59). W przytaczanym dokumencie Matz Metschke wraz z gwarectwem starał się u ówczesnego burmistrza Michela Krumpholtza o nadanie prawa do prowadzenia prac w obrębie *Huttengrunde* (dosłownie „ziemie hutnicze”), w sztolni głębokiej (*tieffen stollen*), której wylot znajdował się powyżej *Kirchbergs huttengrube* (prawdopodobnie Dolina Hutnicza pod Górą Kościelną). Według dokumentu tereny te znajdowały się w rejonie góry *Lungenberg*. Wspomniana Góra Kościelna to prawdopodobnie współczesna Góra Krzyżowa, gdyż najstarszy złotostocki kościół (pierwotnie p.w. św. Krzysztofa, patrona miejscowych górników) zlokalizowany był na jej zboczach. Mikoś i in. (2009, s. 162) przypuszczają, że nazwa *Lungenberg* dotyczy części stoków Krzyżowej Góry nad Złotym Jarem. Dziekoński (1972, s. 161) omawiane zapisy łączył jednoznacznie ze Sztolnią Książęcą i obiektami wspomnianymi w wyroku sądu igławskiego, wydanym 37 lat wcześniej.

Kolejny dokument z 8 maja 1543 r. wspomina o sztolni odwadniającej na obszarze *Mittelgebirge*, którą Dziekoński (1972, s. 161) identyfikuje ze Sztolnią Książęcą w Górze Krzyżowej (por. ryc. 3). Ponownie o sztolni odwadniającej (*tieffen stollen*) wspomina dokument z 1 stycznia 1948 r., w którym dowiadujemy się, iż kilka gwarectw prowadzących prace na obszarze *Mittelgebirge* połączyło się w jedno gwarectwo pod rządami spółki Fuggerów (Wutke, 1901, s. 106–107).

Nazwa *Fürsten-stollen* jest wymieniana przez Heinzego (1817, s. 19–21) w spisie stanowisk górniczych, sporządzonym w związku ze sporami o opłaty wodne w latach od 1545 do 1559 r., jako alternatywna nazwa „długiej Sztolni Górskiej”: „*der lange Bergstollen, auch Richter, Fürsten und Luisenstollen genant*”. Pojawia się ona wśród obiektów znajdujących się na „*langen Berge*” i nie jest nazywana sztolnią odwadniająca. W nawiązaniu do treści cytowanego wcześniej dokumentu z 10.3.1938 r. (Wutke, 1901, s. 59), można by interpretować ten obiekt jako znaną współcześnie Sztolnię Książęcą. Jednak w tym samym spisie wymieniane są jeszcze dwie sztolnie dziedziczne (*Erbstollen*): w obszarze *Drachenberg* i w *Mittelgebirge*. Według Hoffmanna (1674, przypis 338–339) *Drachenberg* znajdowała się pomiędzy *Huttberg* (obecnie bezimienny szczyt z kamieniołomem nad Złotym Stokiem po stronie czeskiej) i *Scholzenberg* (obecnie Góra Sołtysia lub Pasięka). W takim przypadku sztolnię odwadniająca pod *Drachenberg* można identyfikować ze znaną

Ryc. 3. Przynależalne nazewnictwo wzgórz, dolin i obiektów górniczych w XVI w. i ich polskie odpowiedniki na tle planu Fischera (1776)

Fig. 3. Assumed names of hills, valleys and mining objects in XVI century as well as their Polish counterparts on the Fischer map (1776)

współcześnie sztolnią ze źródłem (Fresenius, 1914). Natomiast nazwa *Mittelgebirge* jest wiązana z Górą Krzyżową (Dziekoński, 1972) lub jej zachodnimi stokami (Mikoś i in., 2009, s. 162), a sztolnia dziedziczna w *Mittelgebirge* ze Sztolnią Książęcą (Dziekoński, 1972). Na liście obiektów górniczych mających pochodzić z tego samego dokumentu z 1559 r. ale przytaczanym przez Mihesa (1790, s. 567) wymieniana jest jedynie stara i nowa sztolnia odwadniająca w obszarze *Mittelgebirge*, a nazwa *Fürstenstollen* w ogóle się nie pojawia. Być może zatem nazwa *lange Bergstollen* nie dotyczy omawianej Sztolni Książęcej, a dla wyjaśnienia tych niezgodności trzeba by sięgnąć do źródłowego rękopisu, o ile się zachował.

Sprawozdanie z lustracji terenów górniczych Złotego Stoku z 1573 r. wspomina o sztolni w *Mittelgebirge*, która ma 200 łatrów długości („200 Lachter in das Feld getriebenen Stollen im Mittelgebirge”, Wutke, 1901, s. 148). Łatr śląski miał 1,9 m stąd długość sztolni można oceniać na około 380 m (łatr pruski o długości 2,09 m został wprowadzony dopiero po przejęciu Śląska przez Prusy w XVIII w.). Z dużym prawdopodobieństwem można przyjąć za Dziekońskim (1972), że ponownie mowa jest o Sztolni Książęcej. Dwa lata później, w 1575 r., dwór cesarski powołał komisję, która miała ocenić stan górnictwa w Złotym Stoku. W sprawozdaniu komisji datowanym na 6. kwietnia 1575 r. wspomniane są dwie sztolnie odwadniające: *Golden Esel* i *Mittelgebirgs-Erbstollen* (Heintze, 1817), co prawdopodobnie potwierdza wcześniejszą interpretację. Niestety, według Heinze, załączone do sprawozdania spisy kopalni, budynków, szybów, sztolni i chodników oraz odkrytych stanowisk rudy kruszcowej nie zachowały się.

Nazwa *Hummels Fürsten-Stollen* wymieniana jest w dziele Hoffmana z 1674 r. Autor ten definiuje *Hummel* jako trzecią górę w grzbiecie *Hummels-Berg* (Hoffmann, 1674, przypis 249 – brak numeracji stron). Nazwę tę można potraktować jako odmianę zapisu nazwy *Hieml* lub *Himmel*, a więc góry, pod którą znajduje się Sztolnia Książęca. W przypisach wyjaśnione jest także dokładnie, iż wylot *Fürsten-Stollen* znajduje się blisko Sztolni Błotnej (dosł. „*Pfüzen Stollen*” czyli *Pfützen Stollen*, przypis 343), co pozwala na jednoznaczne określenie lokalizacji omawianego obiektu. Książka ta jest o tyle ciekawa, iż jej główna część jest pisana wierszem, a w przypisach znajduje się wiele cennych informacji o stosowanych wówczas nazwach fachowych dotyczących górnictwa, nazwach geograficznych wzgórz i o kopalniach, które się w nich znajdowały.

Kolejne wzmianki o opisywanym obiekcie pochodzą z dokumentów z pierwszej połowy XVIII w., kiedy swoją działalność w Złotym Stoku rozpoczynali Schärf-fenbergowie (Krebs, 1916). W dokumencie z 1702 r. wymieniona z nazwy *Fürsten Stollen* oceniana była jako zachowana w dobrym stanie („*im richtigem Bau*”) (Steinbeck, 1857, s. 284). Sztolnia ta uznawana była wówczas prawdopodobnie za jeden z ważniejszych obiektów górniczych w Złotym Stoku, gdyż na planie Księstwa Ziębickiego z 1736 r. (ryc. 4) zaznaczona została prawidłowo na południe od Złotego Stoku, niedaleko kopalni *der Goldene Esel* (Wieland & Schubart, 1736). Dziekoński (1972, s. 163) wzmiankuje z kolei, nie podając źródła, że w 1738 r. roboty górnicze skupiały się wyłącznie wokół dwóch sztolni odwadniających: Emanuela w Górze

Ryc. 4. Mapa Księstwa Ziębickiego z 1736 r. *Fürsten Stollen* zaznaczona na południe od Złotego Stoku (*Reichenstein*) wraz z kopalnią *der Goldene Esel* (Wieland & Schubart, 1736)

Fig. 4. Map of Ziebigie Duchy dated 1736. *Fürsten adit* is marked south of Złoty Stok (*Reichenstein*) as well as the *Goldene Esel* mine (Wieland & Schubart, 1736)

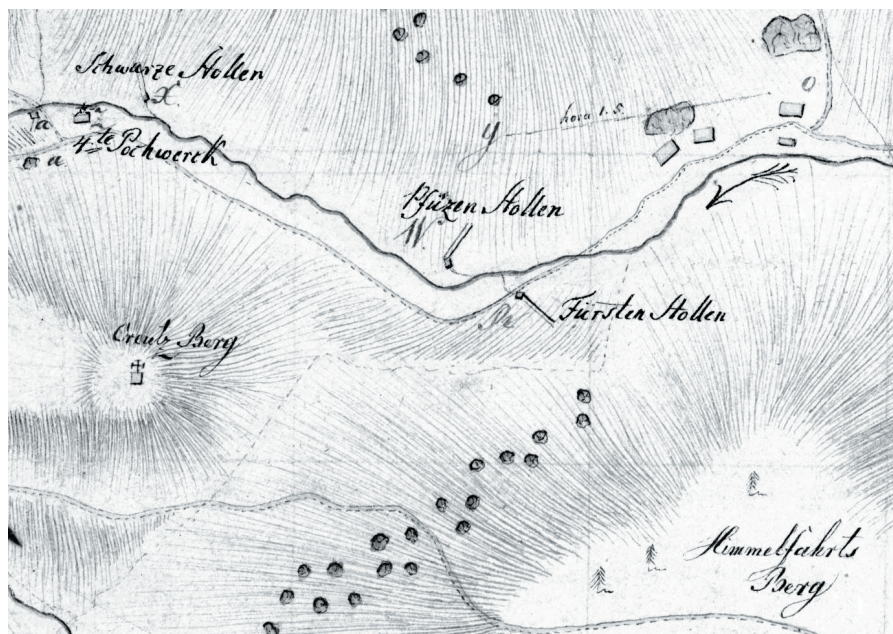
Haniak i Książęcej w Górze Krzyżowej. Steinbeck (1857, s. 296) opisuje urzędowy dokument z 29 sierpnia 1740 r. w którym *Fürsten Stollen* (Sztolnia Książęca) jest wymieniana wśród działających obiektów górniczych. Można więc wnioskować, że taka nazwa była już oficjalna i w powszechnym użytku.

Nazwa *Fürsten Stollen* pojawia się ponownie w dokumentach sporządzanych po wojnach śląskich (1740–1763), kiedy to Śląsk przeszedł pod władanie Prus. Wkrótce po zakończeniu wojny rozpoczęto ponowne urzędowe inwentaryzacje stanu górnictwa w Złotym Stoku. W 1769 r. szychtmistrz Frenzel stwierdził w sprawozdaniu, iż Sztolnia Książęca jest zawalona (*verbrochen*), ale jej odbudowa nie wymaga wysokich nakładów finansowych (Fechner, 1900–1902, s. 272).

Z 1776 r. pochodzi mapa Złotego Stoku autorstwa Fischera (1776), na której nanieiono schematyczny zarys przebiegu sztolni oraz podano jej nazwę jako *Fürsten Stollen* (ryc. 5). Na mapie zaznaczona jest także, położona naprzeciw Sztolni Książęcej, Sztolnia Błotnista („*Pfüzen Stollen*”) oraz, po lewej stronie, Sztolnia Czarna (*Schwarze Stollen*) i tłuczakarnia (*Pochwerk*).

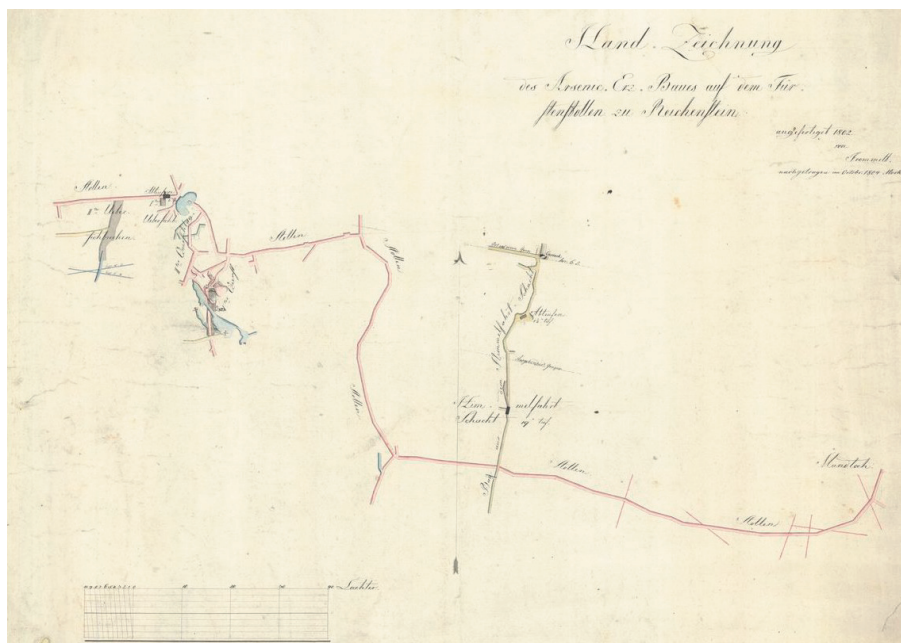
2.2. Wiek XIX i XX

W końcu XVIII w. i na początku XIX w. znów nastąpił rozwój robót górniczych w Złotym Stoku. Z planu górniczego z 1802 r. (ryc. 6) można się dowiedzieć, że Sztolnia Książęca miała wówczas około 500 m długości (Frommelt, 1802). Wskazuje to, że

Ryc. 5. Lokalizacja Sztolni Książęcej (Fürsten Stollen) na planie Złotego Stoku 1776 roku; mapa ma orientację wschodnią (Fischer, 1776)

Fig. 5. Location of Książęca Adit (Fürsten Stollen) on Złoty Stok map dated 1776; the map is east-oriented (Fischer, 1776)

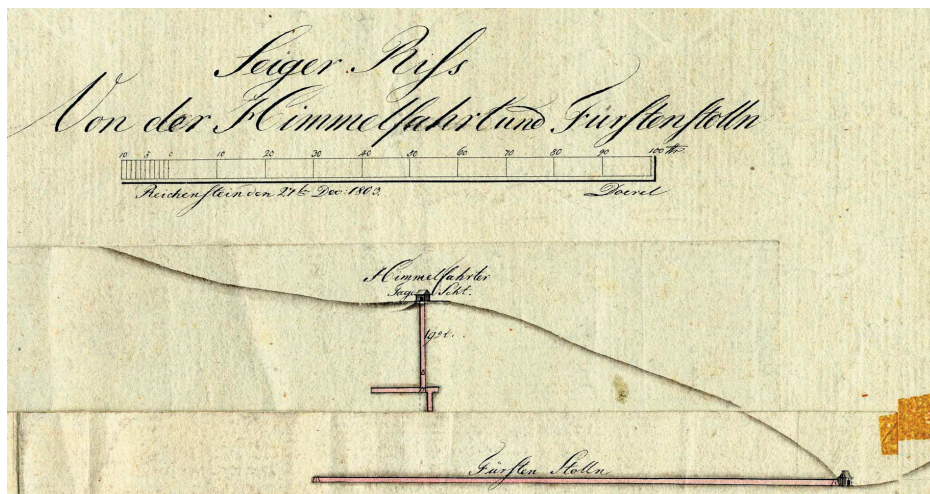
Ryc. 6. Plan górniczy Sztolni Książęcej z 1802 r. (Frommelt, 1802)

Fig. 6. Książęca Adit on a mining plan dated 1802 (Frommelt, 1802)

przez niemal 230 lat od 1573 r., kiedy jej długość wynosiła około 380 m, wykonano w niej znacznie mniej prac, niż w XVI w. Prawdopodobnie przez dłuższy czas pełniła ona zatem stabilnie jedynie funkcję odwadniającą. Plan z 1802 r. wskazuje na zmianę pierwotnej funkcję sztolni – w jej zachodniej części wyraźnie zaznaczono co najmniej trzy główne wyrobiska górnicze w złożach rud. Z przekroju przygotowanego rok później (Doerel, 1803) dowiadujemy się, że przed wejściem do chodnika istniał niewielki budynek (ryc. 7, widoczny w prawym, dolnym rogu przekroju).

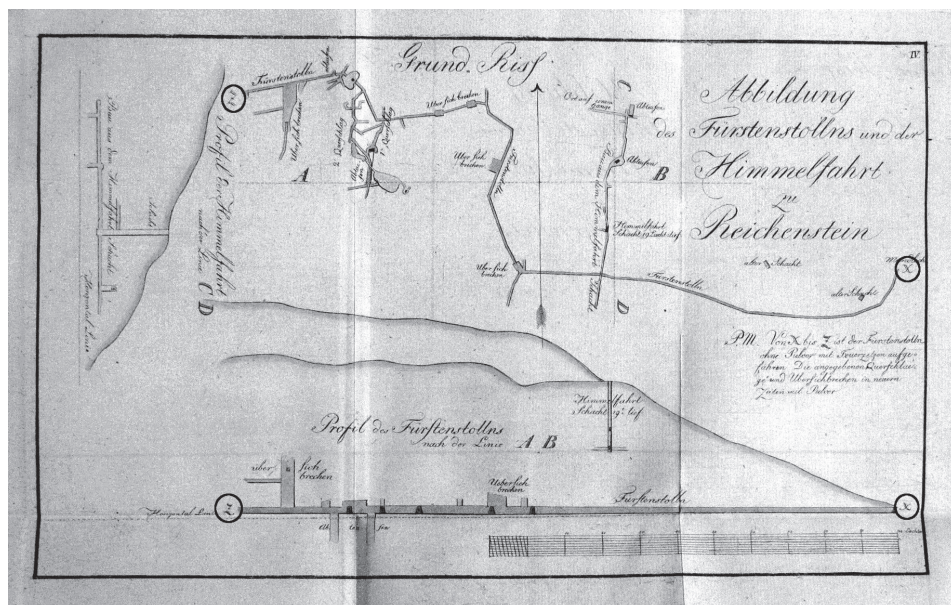
Na planie znajdującym się w dziele Heintze'go z 1817 r. (można przypuszczać, że jest to uzupełniony opisami odrys planu z 1802 r., por. ryc. 7 i 8) znajduje się szereg ciekawych informacji dotyczących omawianego obiektu. Zgodnie z zawartym tam opisem, główny fragment sztolni (odcinek od X do Z) został wykonany bez użycia materiałów wybuchowych. Jest to oczywiście najstarszy, pochodzący w części z XV–XVI wieku odcinek wyrobiska. Tylko boczne chodniki zostały wykonane w „nowych czasach” z użyciem prochu, który w górnictwie stosowano dopiero od 1613 r., początkowo we Freibergu (Heintze, 1817).

Przebieg sztolni jest dość charakterystyczny, początkowo bez bocznych chodników (ryc. 7 i 8). Zaraz za wejściem kieruje się na południowy-zachód, by już po kilku metrach stopniowo zakręcać na zachód. Następnie prowadzi prawie prostolinijnie aż do pierwszego nadsiewłomu (dosłownie *ueber sich brechen* – łom dowieżchni lub komin, rodzaj komory górniczej – por. Piestrak, 1913, s. 432). Dalej skręca około 40° na północ, mijając kolejną komorę, aby po 100 metrach ponownie skierować się na zachód. Kilkumetrowy ślepy odcinek biegnie dalej na północ. Główny ciąg sztolni mija kolejne dwie komory i skręca na północny-

Ryc. 7. Przekrój przez szyb Wniebowzięcie (*Himmelfahrt*) i początkowy fragment Sztolni Książęcej (*Fürsten Stolln*) (Doerel, 1803)

Fig. 7. Intersection through *Himmelfahrt* shaft and the initial part of the Książęca adit (Doerel, 1803)

Ryc. 8. Plan Heintzego z 1817 r.; dodatkowo oznaczono punkty „X” i „Z”, między którymi – wg opisu z mapy – wykonywano prace bez użycia materiałów wybuchowych (Heintze, 1817)

Fig. 8. Plan by Heintze (1817), „X” and „Z” points were additionally circled to mark the space where – according to the map description – the mining works were performed without explosives (Heintze, 1817)

-zachód, krzyżując się z kilkoma przekopami (*Querschlag*). Potem znów zmienia kierunek na zachodni i mijając szybik (*abteufen*) dociera do miejsca oznaczonego na planie literą Z. W tym miejscu, zgodnie z opisem, kończy się część chodnika bita bez pomocy prochu. Długość Sztolni Książęcej zaznaczonej na tym planie wynosi około 480 metrów. Na planie narysowany jest także główny szyb *Himmelfahrt* wraz z jego bocznymi chodnikami, które nie łączyły się ze Sztolnią Książęcą. Szyb ten był głęboki na 19 łatrów pruskich (prawie 40 metrów) i według przekrojów nie dochodził do poziomu sztolni odwadniającej (ryc. 7 i 8).

Zmiana technologii oraz przejście huty i kopalń przez W. Güttlera pod koniec XIX w. pozwoliła na ponowny rozwój górnictwa. Sztolnia Książęca zmieniła częściowo przeznaczenie i staraniem Towarzystwa Upiększania Złotego Stoku (*Reichensteiner Verschönerungsverein*) w 1902 r. została udostępniona do zwiedzania (Mikoś i in. 2009; Salwach & Tichanowicz, 2014). Tuż przed wlotem do sztolni w dolinie Złotego Jaru, znajdował się niewielki domek z przybudówką, przykryty dwuspadowym dachem. Na starej pocztówce z początku XX w. (ryc. 9) widać, że otoczony był bielonymi kamieniami, a nad wlotem sztolni umieszczono tablicę informacyjną.

W dokumencie planu ruchu kopalni arseniku *Reicher Trost* i *Reicher Blick* na 1908 r. (*Betrieb...*, 1904–1915) znajduje się informacja, że sztolnia Książęca „nie bę-

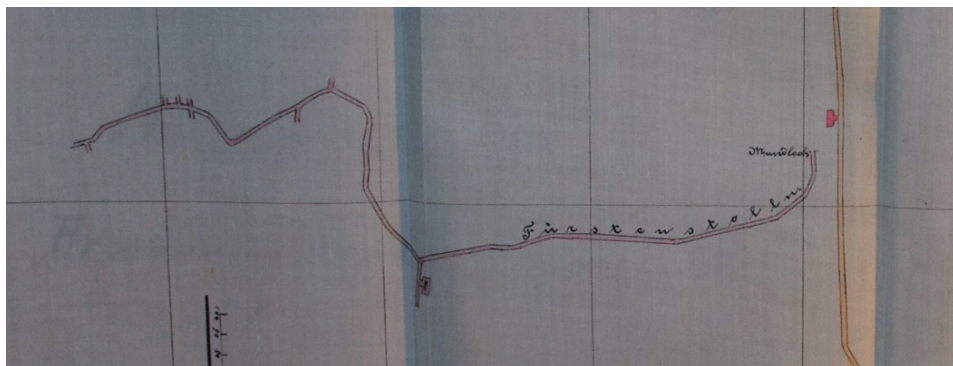
Ryc. 9. Domek przy wylocie Sztolni Książęcej, początek XX w.; wydawca pocztówki zamieścił adnotację „Złoty Stok na Śląsku. Wejście do Sztolni Książęcej w Dolinie Żużłowej. Dawne wyrobisko z XII wieku” (zbiory E. Szumskiej, Kopalnia Złota w Złotym Stoku)

Fig. 9. A little house in front of the Książęca Adit mouth, beginning of the XX century; the postcard publisher added a note: “Złoty Stok in Silesia, entry to the Książęca Adit in Hutnicza Valley. An old excavation from XII century” (collection of E. Szumska, Złoty Stok Gold Mine)

dzie włączana do eksploatacji z powodu braku sił roboczych i z tego powodu może być pozostawiona publiczności do zwiedzania”. Informacja ta powtarza się także rok później. Jednak w planie ruchu z 1910 r. znika wzmianka o „publiczności”, ale sztolnia ma być nadal „utrzymywana w stanie dostępności” (*fahrbare Zustand*) (*Betrieb...*, 1904–1915). Niewątpliwie po wydrążeniu nowego przekopu Wniebowzięcie, prowadzącego od sztolni Gertruda do wyrobisk zlokalizowanych w rejonie Sztolni Książęcej, które położone są na poziomie niższym o ok. 35 m, utraciła ona funkcję odwadniająca. W zachowanych dokumentach górniczych aż do 1945 r. występuje już jedynie jako element systemu wentylacyjnego kopalni *Reicher Trost* (*Betrieb...*, 1904–1915; 1916–1927; 1928–1945). Według sprawozdań przewietrzanie tej części kopalni odbywało się dzięki naturalnemu obiegowi powietrza. Dostawało się ono do wyrobisk przez dostępną współcześnie dla turystów sztolnię Gertruda, przepływało przez przekop *Himmelfahrt*, przedostawało się przez szybiki do miejsc wydobywania rudy i wypływało na zewnątrz przez Sztolnię Książęcą.

Taką samą rolę sztolnia posiadała po przejęciu kopalni przez państwo polskie w 1945 r. Zachowała się nawet informacja, że umiejscowiono w niej stację pomiarową przepływu powietrza nr 5 (Sankala & Kuształ, 1959). Taki stan trwał aż do zakończenia działalności kopalni w 1961 r. (Sankala & Kuształ, 1959; Mikoś i in., 2009).

W 1946 r. Sztolnia Książęca była badana przez Mossoczego (1949), pracownika Państwowego Instytutu Geologicznego. Jak pisał ten autor (s. 67): „wstępne zagad-

Ryc. 10. Plan Sztolni Książęcej z 1906 r. (Skizze..., 1906)

Fig. 10. Plan of Książęca adit dated 1906 (Skizze..., 1906)

nienie, które najszybciej mogłem opracować, polegało na wyzyskaniu planów kopalnianych dla poznania budowy złóż. W tym celu zestawilem plany wszystkich poziomów robót kopalnianych i niektórych pięter oraz wykonałem szereg przekrojów przez wszystkie części kopalni (...). Mossoczy pisał dalej (s. 68–69), że „Sztolnia Książęca» stanowi najwyższy eksploatowany poziom «Wniebowzięcia», który został rozpozczęty przecznicą z przekopu głównego «Gertrudy», rozpoczynający się w dolinie Złotego Jaru. Przekop główny prowadzi aż do «Bogatego Złoża», które osiąga na poziomie 3-cim. Z tego przekopu, jeszcze przed dojściem do «Bogatego Złoża», prowadzi na południe dalsza przecznica «Białej Góry». Główny przekop leży na wysokości blisko 360 m.n.p.m. Z odkrytych na powierzchni wapieni, roboty kopalniane «Wniebowzięcia» i «Sztolni Książęcej» eksploatują rudy środkowej tylko części”. W dalszej części sprawozdania Mossoczy opisywał przebieg wapieni w poszczególnych poziomach kopalni, w tym na poz. 396 m („poziom Sztolni Książęcej”). Autor stwierdził także (s. 69), iż „rudoność na «Wniebowzięciu» i «Sztolni Książęcej» następuje bardzo nieregularnie (...). Stopień przeobrażenia dolomitów jest tu bardzo rozmaity i ma nieregularny przebieg”.

W 1969 r. Sztolnia Książęca została udostępniona do zwiedzania, dzięki staraniom lokalnego koła Polskiego Towarzystwa Turystyczno Krajoznawczego (Salwach & Tichanowicz, 2014). Brak jest jednak dalszych informacji o efektach tego przedsięwzięcia. W latach 80. XX w. władze miasta postanowiły ponownie udostępnić wyrobisko dla turystów. Prawdopodobnie w tym okresie zainstalowano ozdobną kratę z motywem górniczym (istniejącą do dzisiaj) i odnowiono część podestów z desek. Pod sztolnię doprowadzono także kabel elektryczny, jednak oświetlenia nie udało się już uruchomić (relacja J. Tichanowicza przekazana K. Krzyżanowskiemu 30.04.2014 r.)

W późniejszym okresie w rejonie bramy i rozwidlenia prowadzącego w kierunku szybu Wniebowzięcie (pierwotnie nie łączyły się) nastąpił rozległy zawał, który obecnie (maj 2014) uniemożliwia przejście do dalszych chodników oznaczanych na planach jako „poziom Sztolni Książęcej”.

Ryc. 11. Plan Sztolni Książęcej w dokumentach z 1959 r. (Sankala & Kusztal, 1959)

Fig. 11. Plan of the Książęca adit in the mining documentation dated 1959 (Sankala & Kusztal, 1959)

3. Aktualny stan zachowania

Sztolnia Książęca wydrążona została na tzw. Polu Wschodnim rejon Góry Krzyżowej. Było to drugie pod względem zasobów i jakości rudy pole górnicze złoża Złotego Stoku. W literaturze i planach ruchu kopalni wspomina się o 6 lub 10 poziomach wydobywczych na tym polu (Mikoś i in. 2009). Od strony Sztolni Książęcej poziomy te są obecnie niedostępne.

Wlot wyrobiska znajduje się na poziomie +394,8 m. w Złotym Jarze, kilkaset metrów za pochodzącym z lat 60. XX w. kamieniołomem. Otwór wejściowy, jak na sztolnię odwadniającą, jest dość nietypowo usytuowany. Nie znajduje się on bezpośrednio na poziomie koryta potoku (jak np. Sztolnia Błotnista zlokalizowana dokładnie naprzeciw wlotu Książęcej, po drugiej stronie strumienia, czy Sztolnia Elisabeth w Srebrnej Górze) lub w najniższej części doliny (jak Sztolnia Emanuel w Złotym Stoku), ale kilka metrów powyżej dna potoku. Przed wlotem postawiono tablicę informacyjną dotyczącą historii tego obiektu. Otwór wejściowy zamknięty jest kutą kratą z symbolami górniczymi.

Dziś, pomimo ponad 500 letniego wieku, stan dostępnych chodników jest bardzo dobry. W tabeli 1, na podstawie przeprowadzonej inwentaryzacji terenowej, opisano lokalizację (odległość od wejścia) ważniejszych fragmentów wyrobiska i zachowanych elementów wyposażenia. Sztolnia jest obecnie dostępna na odcinku 207 metrów i biegnie, zgodnie z opisywanymi wcześniej planami, po łagodnym łuku w kierunku zachodnim. 144 m od wlotu znajduje się charakterystyczny ślepy przodek, natomiast na 200. m znajduje się tama wybudowana po II wojnie światowej. Powstała ona najprawdopodobniej na początku lat sześćdziesiątych, w czasie likwidacji kopalni. W późniejszym okresie eksploratorzy wykuli w niej otwór umożliwiający przejście na drugą stronę. Znajdują się tam metalowe drzwi, stanowiące

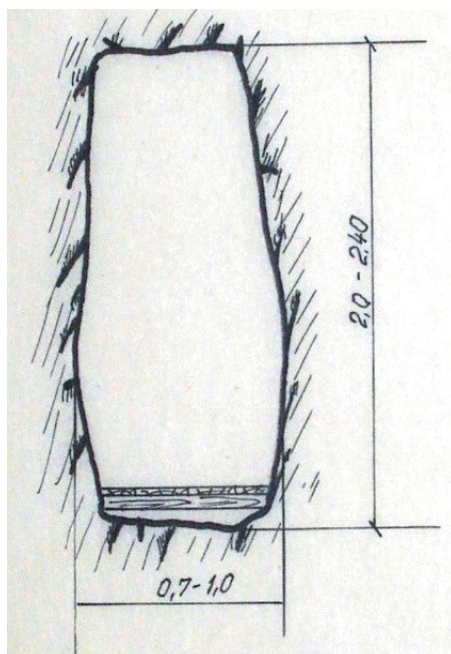
Tab 1. Sztolnia Książęca, dostępny odcinek; opis charakterystycznych miejsc i elementów dawnego wyposażenia (stan na styczeń 2013 r.)

Tab 1. Książęca adit, accessible part; description of characteristic places and old accessories (as examined in-January, 2013)

Lp. No.	Odległość od wlotu sztolni [m] <i>Distance from the adit entry [m]</i>	Odległość od poprzedniego punktu [m] <i>Distance from the previous point [m]</i>	Opis fragmentu wyrobiska lub elementu wyposażenia górniczego <i>Description of the adit section or mining relics</i>
1.	0,0	0,0	wlot sztolni, brama kuta z symbolami górniczymi <i>inset of adit, forged gate with mining symbols</i>
2.	+ 11,00	+ 11,00	ślady po tamie na obu ociosach <i>remnants of stopping on both walls</i>
3.	+ 14,00	+ 3,00	ślady po zawalonym korytarzu bocznym <i>remanants of collapsed side drift</i>
4.	+ 114,00	+ 100,00	reper <i>measuring point</i>
5.	+ 124,00	+ 10,00	reper <i>measuring point</i>
6.	+ 136,00	+ 12,00	reper <i>measuring point</i>
7.	+ 144,00	+ 8,00	„ślepy” przodek wys. 1,4 m <i>dead end 1.4 m high</i>
8.	+ 195,00	+ 51,00	reper, otwór w stropie <i>measuring point, hole in a roof</i>
9.	+ 200,00	+ 5,00	tama ceglana, przebita na wysokości 1,5 m <i>brick stopping perforated at the height of 1.5 m</i>
10.	+ 202,00	+ 2,00	reper; drzwi metalowe – stacja pomiaru powietrza <i>measuring point, steel door – measuring installation</i>
11.	+ 203,00	+ 1,00	początek chodnika w południowym ociosie, zawalony <i>the beginning of the drift in south wall</i>
12.	+ 207,00	+ 4,00	zawał na przedłużeniu głównego chodnika, sztolnia niedostępna <i>roof fall of main drift, further part – inaccessible</i>

dawniej element systemu przewietrzenia kopalni i komora, w której znajdowała się stacja pomiarowa przepływu powietrza. Obecnie komora ta jest częściowo zasypana z powodu zawału. Dalsza część sztolni jest niedostępna, jednak mimo to wyraźnie wyczuwalny jest tutaj silny ciąg powietrza.

Ponieważ sztolnia nie posiada obudowy, w wielu miejscach można zaobserwować charakterystyczne żłobienia powstałe w wyniku ręcznego urabiania skał. Na całej długości wyrobisko ma obecnie wysokość pomiędzy 2 a 2,5 metra i szerokość od 0,7 do 1,2 metra (por. ryc. 12). Praktycznie na całej długości sztolni, na wysokości kilkunastu centymetrów powyżej spągu, można znaleźć charakterystyczne wgłębienia. Są one pozostałością mocowania dawnego drewnianego podestu (widoczny na ryc. 12), pod którym mogła płynąć odprowadzana z kopalni woda.

Ryc. 12. Przekrój przez sztolnię Książęcą z *Planu ruchu kopalni* z 1959 r. (Sankala & Kusztal, 1959)

Fig. 12. Intersection through the Książęca adit from the mining documentary dated 1959 (Sankala & Kusztal, 1959)

4. Współczesne funkcje sztolni

Ponad 500-letnia historia Sztolni Książęcej i bardzo dobry stan jej zachowania sprawił, iż w 1964 r. wpisana została ona do rejestru zabytków nieruchomych województwa dolnośląskiego (nr rejestru A/5209/863 z 17.04.1964). Od 2008 r., ze względu na zimowanie w niej kilku gatunków nietoperzy, obiekt wszedł w skład Europejskiego Obszaru Ochrony Przyrody Nr PLH020007 „Kopalnie w Złotym Stoku” (Świerkosz i in., 2008). W obiekcie tym stwierdzono między innymi nocka dużego *Myotis myotis* wpisanego na listę tzw. gatunków priorytetowych w skali Europy (Gottfried i in., 2005). Łączna liczba obserwowanych osobników nietoperzy nie przekracza zimą kilku osobników, aczkolwiek możliwe, iż zwierzęta przedostają się przez zawał i zimują we fragmentach obecnie niedostępnych dla ludzi. Ze względu na ochronę tych zwierząt obiekt nie jest udostępniany do zwiedzania od listopada do końca marca.

Z powodu małej szerokości sztolnia nie nadaje się obecnie do zwiedzania przez duże grupy, szczególnie że brak jest możliwości ustalenia trasy jednokierunkowej (grupa musi po wejściu wrócić tą samą drogą). Na dostępnym odcinku chodnik jest jednak w bardzo dobrym stanie zachowania i nie zagraża zawałami.

5. Podsumowanie i wnioski

Sztolnia Książęca jest bardzo interesującym zabytkiem techniki górniczej na Dolnym Śląsku. Jak przedstawiono, jest to jedna z niewielu sztolni o dość dobrze udokumentowanej kilkusetletniej historii. Na jej przykładzie można poznać dawne techniki drążenia skały i podziwiać kunszt dawnych górników. Istotne jest to, że przez kilkaset lat, aż do zamknięcia kopalni w latach 60. XX w., stale była użytkowana i pełniła funkcje górnicze. Już na początku XX wieku uznano jej wyjątkowość, czyniąc z niej, wprawdzie krótkotrwałą, ale jednak atrakcję turystyczną. Współcześnie jest ona zimowiskiem nietoperzy w ramach europejskiego systemu ochrony przyrody NATURA 2000 „Kopalnie w Złotym Stoku”, stąd w okresie zimowym jest zamknięta i niedostępna do swobodnego zwiedzania.

Autorzy składają podziękowania za pomoc i informacje Elżbiecie Szumskiej, Jerzemu Tichanowiczowi, Annie Litwin i Sobiesławowi Nowotnemu.

Literatura

- Betrieb des Arsenikerzbergwerks Reiche Trost bei Reichenstein, 1904–1915.* Bergrevier Ost-Waldenburg Spezial Akten [dokumenty w zbiorach AP Kamieniec Żąbkowicki, nr 298].
- Betrieb des Arsenikerzbergwerks Reiche Trost bei Reichenstein, 1916–1927.* Bergrevier Ost-Waldenburg Spezial Akten [dokumenty w zbiorach AP Kamieniec Żąbkowicki, nr 1223].
- Betrieb des Arsenikerzbergwerks Reiche Trost bei Reichenstein, 1928–1945.* Bergrevier Ost-Waldenburg Spezial Akten [dokumenty w zbiorach AP Kamieniec Żąbkowicki, nr 392].
- DOEREL, 1803. *Seiger-Riss von der Himmelfahrt und Fürstenstollen* [zbiory Archiwum Państwowego w Katowicach, OBB II-1263].
- DZIEKOŃSKI T., 1972. *Wydobywanie i metalurgia kruszców na Dolnym Śląsku od XIII do połowy XX wieku.* Zakł. Nar. im. Ossolińskich Wyd. PAN. Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Encyklopedia Powszechna S. Orgelbranda*, Tom XXVI. Wyd. S. Orgelbranda. Warszawa. 1867.
- FAULHABER K., 1896. *Beitrag zur Geschichte der Reichensteiner Goldproduktion.* Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthums Schlesiens. Namens des Vereins, 31: 195–218. Breslau.
- FECHNER H., 1900–1902. *Geschichte des schlesischen Berg und Huttenwesens in der Zeit Friedrichs der Grossen, Friedrich Wilhelm's II und Friedrich Wilhelm's III, 1741 bis 1806.* Zeitschrift für des Berg-, Hutten- und Salinen-Wesen im Preussischen Staate. Berlin.
- FINK E., 1894. *Die Bergwerksunternehmungen der Fugge in Schlesien.* Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthums Schlesiens, 28: 294–340.
- FISCHER, 1776. *Situations-Plan von der Gebürgs-Gegend der Stadt Reichenstein Halbgebauer. Alte Abzeichnung* [zbiory Archiwum Państwowego w Katowicach, OBB II-1236].
- FRESENIUS H., 1914. *Chemische Untersuchung der Arsen-Eisen-Quelle zu Reichenstein in Schlesien*, C. W. Kreidels Verlag. Wiesbaden.
- FROMMELT, 1802. *Handzeichnung des Arsenic-Erz-Baues auf dem Fürstenstollen zu Reichenstein*, [zbiory Archiwum Państwowego w Katowicach, OBB II-1257].
- GOTTFRIED T., DUDEK I., SZKUDLAREK R., 2005. *Chiropterofauna Gór Złotych – zimowe stano-wiska nietoperzy.* Nietoperze, VI, 1–2: 43–54.

- HEINTZE K. B., 1817. *Sammlung von Nachrichten über die Königliche freie Bregstadt Reichenstein in Topographischer, Bergbaulicher, Historischer und Statistischer Beziehung Mit Rissen und Kupfern*. Breslau.
- HOFFMANN CH., 1674. *Christian Hoffmans Berg-Probe: Oder Reichsteinischer Göldner Esel Anfänglich/ Aus eigener Besichtigung/ im Jahr 1659. In Bergmännischer Redens-Art/ sambt Beschreibung Deß Ursprunges der Metallen/ Berg-Arten u.d.g. Wie auch alle Berg-Arbeit (...)*. Bielcke. Jena.
- KREBS J., 1915. *Beiträge zur Geschichte der Stadt Reichenstein (1540–1740)*. Zeitschr. des Vereins für Geschichte Schlesiens, 49: 223–280.
- KREBS J., 1916. *Die Familie von Scharffenberg. Ein Beitrag zur Geschichte des Reichensteiner Bergbaus*. Zeitschr. des Vereins für Geschichte Schlesiens, 50: 165–196.
- KREBS J., 1917. *Aus der Vergangenheit des Reichensteiner Bergbaus (1540–1811), Teil I*. Zeitschrift des Vereins für Geschichte Schlesiens, 51: 297–344.
- KREBS J., 1918. *Aus der Vergangenheit des Reichensteiner Bergbaus (1540–1811), Teil II*. Zeitschr. des Vereins für Geschichte Schlesiens, 52: 103–150.
- KRZYŻANOWSKI K., WÓJCIK D., FURMANKIEWICZ M., 2013. *Sztolnia Emanuel w Złotym Stoku*. [W:] Zagożdżon P., Madziarz M. (red.), *Dzieje górnictwa – element europejskiego dziedzictwa kultury*, 5: 139–160. Ofic. Wyd. Polit. Wroc. Wrocław.
- MADZIARZ M., 2012. *Zadanie i znaczenie sztolni w historycznej eksploatacji górniczej na przykładzie zachowanych wyrobisk dawnego górnictwa rud cyny i kobaltu okolic Gierczyna*. [W:] Zagożdżon P., Madziarz M. (red.), *Dzieje górnictwa – element europejskiego dziedzictwa kultury*, 4: 245–249. Ofic. Wyd. Polit. Wroc. Wrocław.
- MIHES, 1790. *Beitrag zur Geschichte des Reichensteiner Bergwerks in Schlesien, von 1273–1559*. [W:] Kohler A. W. (red.), *Bergmannisches Journal, Dritter Jahrgang, Erster Band*: 526–569. Frenberk und Annaberg.
- MIKOŚ T., SALWACH E., CHMURA J., TICHANOWICZ J., 2009. *Złoty Stok. Najstarszy ośrodek górnictwo-hutniczy w Polsce*. Uczelniane Wyd. Nauk.-Dyd. AGH. Kraków.
- MOSSOCZY Z., 1949. *Sprawozdanie z badań nad budową złóż rud arsenowych w Złotym Stoku*. Sprawozd. z Prac Wydziału Rud za rok 1947. PIG. Warszawa.
- PIESTRAK F., 1913. *Niemiecko-polski słownik górniczy*. Drukarnia CZAS. Wieliczka.
- SALWACH E., TICHANOWICZ J., 2014. *Kronika Złotego Stoku*. Witryna internetowa www.zlotystok.salwach.pl/kronika, dostęp: luty 2014.
- SANKALA J., KUSZTAL J. (red.), 1959. *Plan bezpiecznego prowadzenia robót i prawidłowej gospodarki złożem kop. Złoty Stok na okres od 1.1.1960 do 31.XII.1960*. Złoty Stok [maszynopis w Archiwum Państwowym w Kamieńcu Żąbkowickim].
- SCHODER M. 1933. *Geschichtliches zur Tausendjahrfeier. 100 Jahre Bergbau. Reichenstein. Skizze betreffend Versuchsarbeiten auf dem Scholzenberg bei Reichenstein, Arsenik Berg- & Huttenwerk „Reicher Trost“, Reichenstein. 17.05.1906* [dokument w zbiorach AP Kamieniec Żąbkowicki].
- STEINBECK A., 1827. *Geschichte des Berg- und Hüttenwesens zu Reichenstein bis zum Jahr 1740, oder bis zu der Zeit der Preußischen Bergwerks-Verwaltung*. [W:] *Archiv für Bergbau und Hüttenwesen*. Herausgegeben von Dr. C. J. B. Karsten. Fünfzehnter Band. Mit drei Kupfertafeln: 257–351. Gedruckt und verlegt bei G. Reimer. Berlin.
- STEINBECK A., 1857. *Geschichte des schlesischen Bergbaues, seiner Verfassung, seines Betriebes: In zwei Bänden*. Verlag von Joh. Urban Kern. Breslau.
- ŚWIERKOSZ K., FURMANKIEWICZ M., MASTALSKA-CETERA B., 2008. *Wdrażanie sieci Natura 2000 w Sudetach*. [W:] Furmankiewicz M., Mastalska-Cetera B., (red.), *Problemy wdrażania sieci*

- Natura 2000 na obszarze Sudetów*: 141–171. Muzeum Przyrodnicze w Jeleniej Górze, Katedra Gosp. Przestrz. Uniw. Przyrod. we Wrocławiu, Jelenia Góra.
- UBER A, 1882. *Reichenstein und das Schlackenthal nebst Umgegend*. Im Selbstverl. der Verfassers. Reichenstein.
- WERNHER F. B., 1765. *Topographia Seu Compendium Silesiae. Pars II (...)* [rękopis w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu].
- WIELAND J.W., SCHUBARTH M., 1736. *Principatus Silesiae Munsterbergensis exactissima tabula geographica exhibens circulos ejusdem Munsterberg et Frankenstein una cum adjacentibus civitatibus Reichenstein ey Silberberg ad principatum Bergensem alias pertinentibus, ab Haered. Homannianis, cum speciali Sac. Caes. Maj. Privilegio. Norimbergae* [oryginał w zbiorach Centralnej Bibl. Geogr. i Ochr. Środ., Instytut Geogr. i Przestrze. Zagosp., Warszawa, sygn. Ds. 8101, II.7A–5].
- WUTKE K., 1900. *Codex Diplomaticus Silesiae*, Bd. XX. Breslau.
- WUTKE K., 1901. *Codex Diplomaticus Silesiae*, Bd. XXI. Breslau.

THE KSIĄŻĘCA ADIT IN ZŁOTY STOK

The authors present the history and contemporary state of the dewatering adit called Książęca, located in one of the mountains near Złoty Stok, a mining object which history started probably before 1501. Once the most important facts from the history of the town are presented, the article discusses the meaning of the dewatering adits. Then, the reconstruction of the adit's history and its usage is made on the basis of the mining literature, archival cartographic materials and other documents.

The history of the adit begun probably in the end of the XV century and at the beginning it only had a dewatering function. Some documents mention the adit in XVI century. For the first time the name of the *Fürsten Stollen* adit (Książęca) is used by Heintze in 1817, with reference to XVI century mining fields. The adit is then mentioned in 1674 by Hoffman giving us the precise location of the excavation. More evidence comes from the XVIII century. We also learn that in 1769 the adit collapsed. More detailed information can be found on mining maps which were drawn in 1776 (Fischer), 1802 (Frommelt) or 1817 (Heintze). At the beginning of the XX century the adit changed its function and was used for tourism while its previous function was abandoned. The adit was also used after the 2nd World War, most probably until the early 1960s.

The current condition of the adit is very good, although it cannot be used safely by tourists as it is too narrow. It was verified by the authors during the exploration of the adit in 2013 and 2014. The adit is inhabited by different species of bats and is part of NATURA 2000 European area. It is also officially enlisted as a mining relict.